
ПРОГЛААС

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“

кн. 2, 2018 (год. XXVII), ISSN 0861-7902

Иван Русков

ИСТОРИЯ, ИРОНИЯ, ЕТОС

Ivan Ruskov

HISTORY, IRONY, ETHOS

The text reviews the ethos of the Bulgarian revolutionaries Zahary Stoyanov and Stoyan Zaimov, displayed in the contradiction between word and action in 1876.

It outlines the ambiguous appraisals in the works of the two authors, especially with regard to the question of whether it is appropriate to use irony in writings about people and events playing key role in the struggle for Bulgarian liberation from the Ottoman rule. This publication presents the first part of the exposition which will be continued in the next issue of this journal.

Keywords: *ethos, irony, history, struggle for liberation, Zahary Stoyanov, Stoyan Zaimov*

В текста се разглежда етосът на българските революционери Захарий Стоянов и Стоян Заимов, проявен в контраста между слово и действие през 1876 година. Очертават се нееднозначните оценки в текстове на двамата, като специално внимание се отделя на въпроса, дали е уместна употребата на иронията, когато се пише за лица и събития с ключова роля в борбата за освобождение на България от османско владичество. В настоящата публикация представяме първата част от изложението, което ще продължи в следващия брой на това списание.

Ключови думи: *етос, ирония, история, борба за освобождение, Захарий Стоянов, Стоян Заимов*

На свободния човек е по-присъща иронията, отколкото шегобийството. Свободният прави смешката заради себе си, а шегобиецът – за другите.

Аристотел (1986: 196)

Иронизирането на Стоян Заимов в „Записките“ и в „Христо Ботйов. Опит за биография“² от Захарий Стоянов съм анализирал на друго място. Тук наблюдението се съсредоточава върху критиката на Заимов за написаното от Захарий Стоянов (Заимов 1899, Заимов 1895). Тази критика е особена, защото не е само текст на рецензия, небивала по своята пространност него време, но и защото е форма на защита на себе си, от една страна, и на революционното минало, от друга, като за тази цел Заимов поправя неточности, добавя факти от различно естество, възразява на автора в ред случаи, но и изразява възхищението си от уменията му да пише. Тъкмо заради това умение Заимов е смутен от Захарий-Стояновия подход: да пише за историята, служейки си и с иронията. Налице е сякаш противоречие между определянето на събития и лица за значими, от една страна, и заедно с това разколебането на представата за тази значимост, от друга. По друг начин казано, проблемът, който се поставя, е може ли историята да бъде смятана за значима, ако при изграждането на образа на исто-

---

¹ **Иван Русков** (Ivan Ruskov) – дн, професор в катедра „История на литературата и сравнително литературознание“ на Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

² Нататък изписвам без кавички – Записките. Използвам и различни съкращения, чието значение е дадено към *Литературата* в края на този текст. При цитиране следвам правописа, пунктуацията и графичните акценти (курсиви, потъмнявания) на авторите Стоянов и Заимов.

рическо лице или събитие се оперира с ирония? И съответно – няма ли иронията да подрие представата за етоса на дадена личност и на идеалното надредно единство, образа на революционера апостол от 70-те години на XIX век?

Изречението в епиграфа по-горе е от контекст, в който Аристотел напомня, че в трактата „За поетическото изкуство“ вече е казано колко вида шеги има, като едни от тях подобават на свободния човек, а други – не; така всеки би могъл да избира подходящото му. Аристотел, както е посочено в бележките (Аристотел 1986: 231), има предвид изгубената втора част от трактата, тази за комедията, ето защо думите му са като есенция на схващане, което тук осмислям предимно в една посока: боравенето с иронията може да се смята за проява на освободеност от норми и предразсъдъци, свързани с конструирането на лица и събития от миналото; иронията е израз на свободата да пишеш така за нещата от дадено време, че да ги представиш и през призмата на смешното.

Талвегът на проблема обаче е по-дълбок. Той ни позволява да се запитаме дали ироничното писане („смешката“) се прави не просто за удоволствие на други, а и за сметка, плащана от същите „други“, и следователно тогава направеното от пишещия е признак за ограничеността на неговия нравствен хоризонт, или това писане се прави и за собствено удоволствие, съответно – и за сметка, която плащаш, като по този начин включваш в представянето и в представата не само отделни субекти, а и „нас“ – хората от определено време, които не са до/осъзнавали овреме било своите възможности, било цялата трудност и дори непосилност на задачата, с която са се заели. И тъй като в този несъмнено ограничен не само предвид естеството на проблематиката текст не ще мога да поставя с необходимата пълнота и аналитичност ред съществени моменти и ракурси към тях, свързани с писането на Захарий Стоянов и критиката на Заимов за написаното от него, ще кажа, че „ентимемата на ентимемите“, убеждаваща, надявам се, всеки вид читател в свободата на пишещия, е съподелима от всички нас, доколкото тя е и вкоренена в човешката характерология поначало, само че Захарий Стоянов я е изрично изписал, и то в контраст с клетвата като форма на себеобричане на апостолите: „Мила е пустата душица!“ (ЗБВ II: 141); предпочетохме „да извършим онова, което беше в полза на милата душица“ (ЗБВ II: 164); „Онова, което направихме ние, беше в полза на душицата“ (ЗБВ II: 222). В първия от тези случаи се има предвид падналият дух на скитащата се из планината Хвърковата чета, но с „душицата“ се визира принципно трудното решение за всеки човек (с изключение на малцина „необикновенни, с железни характери“) – да сложи край на живота си. Във втория случай става дума за четирима души от четата, начело с войводата, търсещи спасение, а в третия „ние“ е всъщност иронично говорене за себе си като за „особа“, така се продължава и по-нататък в същия том втори на Записките (с. 223, 228) – пишещият е постигнал свободата да иронизира и да се самоиронизира, смешното е превърнато в гледна точка, откъм която „аз“ и „ние“ сме етосът на хората от дадено време, но и нещо повече от това – „аз“ и „ние“ сме показателни за определена черта в поведението на повечето хора поначало. Дали сме страхливи, дали сме нарушили клетва, дали сме проявили малодушие и т.н., са все важни въпроси, но над тях неизписано стои схващането за ценността на живота и оттук – за отговорността ни: като се опитваме да запазим живота си, правим ли това за сметка на другите, или не. Ще се ограничи дотук, давайки си сметка, че казаното играе роля на най-общ ориентир в проблематиката за не/уместността на иронията в конструирането на историята, съответно – за етоса на човека, служещ си с иронията или биващ обект на иронично представяне, доколкото е бил без/отговорен за участта и на други хора.

1.

Щом започне да пише за силата на словото и въображението, за епистоларните умения на водачите на различните окръзи в навечерието на въстанието през 1876, основното оръжие на Захарий Стоянов, както всеки читател на Записките е забелязал, става иронията. Тя е оценъчен модус за думи и действия в миналото, изградили илюзорната представата за българската сила и организираност. Несъстоятелността на представата се проумява в хода на самото въстание като мащаб и драматични събития, без нея обаче не би имало въстание. Представата е общо дело: търновци се хвалят със своята кавалерия, надминаваща числото от 1000 души, сливенските юнаци твърдят, че са превърнали „коджа балкана“ в свой дом, в който още през март са изнесли всичко, нужно за борбата, а Стоян

Заимов, първият апостол на III окръг, с насмешка пишел, че панагюрци, види се, ще вдигат въстание чак на следващата пролет. Споменат е водачът само на този окръг и само за него изрично е изписано: „а когато са яви Ботев при Враца, когато пушките загърмяха не на шега, то благоразумният Заимов са намери на таванът, облечен с женски сукман“ (ЗБВ I: 283).

Когато четем определени редове от Захарий Стоянов, разбираме, че усилието за припокриване между слово и действие в подготовката на въстанието е било обречено на неуспех: „Апостолският комитет в Гюргово беше забранил уж твърде строго да няма преувеличения в работите, поне между апостолите; но малцина съблюждаха това важно обстоятелство“ (ЗБВ I: 283). Дали неспазването на забраната е констатация, направена ретроспективно, при писането за въстанието, или това „баснословие“ е било очевидно за всички „още тогава“, при подготовката му? Написаното може да се тълкува и като равнозначно на признание, че произволността е била очевидна и за пишещите, и за четящите „огнените слова“ на апостолските писма. Любопитен е и нюансът, изписан от Захарий Стоянов – *поне между апостолите езикът да е чужд на баснословието*. Дали това означава, че народът може да бъде подвеждан? Проблемът по-скоро е друг. Да пишеш писма (отчети) и да представяш само „голи факти“, когато си се заел със задачата да организираш въстание, за да събориш империята, предполага да следваш разума и да загърбиш емоциите: такива според забраната е трябвало да бъдат писмата между апостолите. Би могло да се каже, че *поне-то* в забраната изначално привижда само/заблуждението (лъжата, преувеличението), доколкото това само/заблуждение *е* и заварено, *е* и горчив хап от отношението *непремерени думи: несъстояли се действия* в опита за въстание през 1875. Очевидно е, че спазването на забраната не е било подадено никому: всички в една или друга степен са заблуждавали и са се самозаблуждавали, но някои все пак са се откроявали с реторическата си сръчност. Захарий Стоянов спестява да каже, че тези, които са взели решението да се внимава с думите, са същите, които го нарушават. Но през 1876 думите предизвикват действие не само в съпоставка спрямо 1875, те са действителното начало, несъпоставимо с друго начало в новата ни история, те са по същество въз/действието, пре/сътворило народ и история. Дали в маята на това пре/сътворяване стои и лъжата?

Нека не се придържаме към разсъждения по принцип, а към написаното от Захарий Стоянов и Стоян Заимов. Думите им не позволяват еднозначен извод, защото написаното от тях не може да игнорира знанието за събитията постфактум. Оставаме с впечатление, подхранвано и от споменатата забрана на апостолския комитет, че и преди въстанието определени лица са пред/виждали и представляли не само действителното състояние на нещата, но и желаното. Впоследствие обаче се оказва, че „гърмежите“ остават единствено в писанията на някои апостоли през 1876. В този смисъл това, което изглежда лична нападка – от апостолите е споменато само името на Стоян Заимов – може да бъде погледнато и от друг ъгъл: то е показател за емоционалността на някои от водачите, за желанието им с „бомбените слова“ да покажат и да съизмерват не просто свои (на водения окръг) качества, но и да вдъхнат кураж на себе си и другите. Сякаш тече „свещателна реч“ по себеизграждане, създаваща увереност, че е възможно да се постигне определената цел. Как и защо се преминава границата, отвъд която желаното се взема за действително и се изпада в самозаблуда? Самозаблудата в определени обстоятелства е конститутивна, тъй като благодарение на нея в представата си се възприемаш за това, което искаш да бъдеш, и в този смисъл тя е необходима от психологическа гледна точка: трезвото възприемане и представяне на нещата и съответното му правдоподобно говорене изначално би блокирало идеята за открита битка с войската и с башибозука на империята. В този смисъл самозаблудата е част от цялостната революционна идеология на Възраждането, нуждаеща се от представата за „Турция като труп“, от една страна, и за идеята от други народи помощ на биещите са за свободата си българи, от друга. Писмата „в стил Заимов“ са само следствие, а не причина – не иде да кажеш овреме: „Посмали, Заимов!“ А генерал Заимов тогава е бил дори шегобиец (ироник).

Захарий Стоянов нарича апостола Заимов безхарактерен. Апостолът Заимов е имал причини за поведението си, които днес знаем и които по същество са били известни и на Захарий Стоянов. Но в Записките (и в Ботевата биография) историята на движението се пише и през писмата на апостолите, през ефекта от епистоларната реторика, съпоставен с действията на същите апостоли в конкретното време и събитие. Думите не се припокриват с действието, а това отваря разтега на недоволството от етоса на човека. Иронията е оръжието за осъждането на провинения, тя е и отказът да се навлиза в обстоятелствено и системно изяснение на нещата, защото пишещият се съсредоточава единствено

върху ефекта от „огнените думи“, с които чрез писма се „бомбардира“ Панагюрище – това е използваната от Захарий Стоянов метафора. Писмо на Заимов оказва решително въздействие и при аргументирането на решенията, взети на Оборище (ЗБВ I: 314–315), защото и без патоса на написаното от него Стоян Заимов по това време наистина е приеман за славен, сиреч авторитетен човек, тъй като зад гърба си има бягство от заточение, член е на Гюргевския революционен комитет. В перспективата на времето, в което се кръстосва ефектът от „посланието“ на Заимов до събранието в Оборище някога, от една страна, с последиците от Априлското въстание и „деянията“ на апостола Заимов в частност, от друга, славата му става ахилесовата пета, в която се прицелва иронията на мемоариста Захарий Стоянов.

Има какво да отговори Заимов и той го прави в критиката си към Записките, но не е известно някой да е спечелил спор, отговаряйки на иронията с обстоятелствена аргументация. Като изключим четирикратното споменаване на името на Заимов за това как той се сдобива с паспорта на Антон Бенковски и как впоследствие го дава на Гаврил Хлътев, останал в историята ни с името Георги Бенковски (ЗБВ II: 185), в том втори на Записките името на Стоян Заимов се споменава само още веднъж, в главата „Потъпкване на въстанието“, като там то е знак за упование. Но е така на пръв поглед, защото пасажът подчертава контраста между действителност и надежда, за да се върне към иронията с последното изречение. Действителността говори, че въстанието няма никакъв шанс, а надеждата, независимо доколко дава шанс на разума да признае-осъзнае собствената слабост на въстаналия народ и водач, гради мост към успеха чрез спомена за силата на ближния, снета в неговия мощен глас: *Ами Вратца? Кървавите писма на нейният главен апостол, С. Заимов, който беше проглушил и Влашко, и Богданско, че окръгът му не може да търпи вече?* (ЗБВ II: 98).

Несъмнено е, че в текста на Захарий Стоянов пре/откриваме колкото фигури на представителното свое („тежка кавалерия“, „кървави писма“), типични за тогавашната кореспонденция, толкова и определени предразсъдъци, спояващи връзката между тропите и фигурите на речите в писмата и културноисторическата аура, с която битуват в съзнанието определени селища и региони: „хайдушкият Сливен“, Търново е *Велико*, но за същия град в том трети са думите, изказани предвид хрисимостта на неговите жители, които инак щели да образуват „огнен кон“ от 2000 души, както пишели в писмата си до Панагюрище: „О, где беше сега Бенковски, да види с очите си!“ (ЗБВ III: 124).

Позицията на пишещия е иронична и самоиронична на ред места в тритомника, но ако се върнем към пасажа от том втори, възсъздаващ работата на надеждата, виждаме, че отново единствено името на Заимов е изписано пряко (сякаш Сливен и Търново нямат апостоли с конкретни имена). Но в този случай, въпреки че вече познаваме ироничните атаки срещу врачанския апостол заради дарбата му да съставя героични послания, разказът синхронизира настроенията към момента на събитията, а ретроспективно извежда слабостта, която са имали Бенковски и щабът му: да си въобразяват, че едно сполучливо сражение с противника би помогнало за снабдяване с оръжие, че ще се повдигне духът, че ще спечелят главната битка. В резултат на това се стига до познатата ни от Записките семиотизация, в която е вписана горчива само/ирония – Бенковски нарежда да се направи дамга и с буквите Б. В. (*Бенковски Войвода*) той удря „знак на сичките коние“, намиращи се на Еледжик (ЗБВ II: 99). Този паметен знак – искаме, не искаме да признаем това – е последният войводски жест, преди гласът му да онемее (с. 103). Ирония и самоирония стават част от веригата на отчаяние и надежда, на трагично и комично, с която се характеризират не само отделни лица, като Заимов и Бенковски, а едно обобщено лице, пишещо и слушащо писма и думи, изграждайки въображаемия образ на себе си и врага чрез конструирания от идеологическото слово свят – гледайки напред, това лице вижда скорошния бунт и успех; гледайки назад, след бунта, в акта на писането за събитията – вижда голословните думи, пропуснатите възможности, онемяването, пролятата кръв. И в това кръстосано осъзнаване на себе си трябва да намери думите, с които да обясни и едното, и другото: да прецени кое е било напразно и кое състоятелно, стига да открие подходящи критерии за това. В историята на 1876 г. е вписан етосът на най-величавото пре/осъществяване, най-непредсказуемото и неподлежащо на рационално предвиждане пре/създаване на себе си, най-парадоксалното биване на речта като сбъднато очакване и сбъдваща очакване, доколкото е като вече повторена дори тогава, когато се изрича-изписва за пръв път; доколкото звучи като истина и когато е лъжа (преувеличеност, въобразеност, грешка), защото това е истината на очакваното слово. Иронията на пишещия своята книга Захарий Стоянов е и самоирония. В тази книга

Заимов понася най-много удари, защото пишещият го превръща в главен герой на празнословието, но отвъд повърхността на думите в записва стои всъщност мрежата от слова и гласове, от премерени и непремерени героични жестове, на които само формално някой е „създател“. Това са били думите и жестовете, устните и писмените речи в тяхното конкретно възплъщение, но и в тяхното вариативно-трансформационно биване в един идеален пергамент, редовете в който колкото произтичат от трансисторически извори на не/въобразимостите на българите, толкова ги и въз/произвеждат.

Заимов е представен като човек на крайности: майстор на крилати фрази в писмото – загубил ума и дума, бездействен в деня на изпитанието. Контекстуално той се явява неволен причинител на Ботевата смърт. Наречен е лъжец и предател от разгневения Ботев (ХБ: 560, 567). Захарий Стоянов не прибегва до гневни обвинения към Заимов. Симптоматичен в иронико-язвително отношение е пасажът, с който Захарий Стоянов, като ужким го оневинява, всъщност го и злепоставя: Заимов все пак е бил патриот, който е станал апостол и главнокомандващ по необходимост, вероятно и против волята си; трудил се е, но толкова си е можел. Своеобразен „венец“ в характеристиката на Заимов е триадата на отрицанието, явяваща се контрапункт на „огнените писма“: Ни енергия, ни решителност, ни искра от бунтовнически огън е притежавал той. [...] Писал кървави писма, че тъй му кефнало, помислил, че това е звучната метода! (ХБ: 568).

Снизхождението замества „скърцането на зъби“ и презрението, което е изпитвал към врачанския апостол по-рано. Признавайки на Заимов патриотизъм, биографът го лишава от достолепията на мъжеството: налице е инфантилен човек, правещ неща против волята и способностите си. Даскалът Заимов бърка революцията със звучната метода. Тази заключителна характеристика изцяло пропуска затворническата закалка на заточеника Стоян Заимов и организационната му дейност. На виновния е простено и в контекста на вече отминалото време – изтекли са 12 години от 1876 до 1888, когато се пишат последните страници от биографията и тя излиза от печат. Сам Ботев се е държал неподобаващо, тоест не е бил суров като Бенковски, защо тогава да се държи сметка на Заимов, който все пак е бил патриот. Обичал е своето отечество, но какво е могъл да направи, като майката природа не го е дарила със сърце мъжко, юнашко. По същество схемата за дискредитация от стихотворението „В механата“ е включена и чрез нея се представя как голословният Заимов пие и пее в къщата на баба хаджийка, как пише *огнени писма* и крещи *хайде на Балкана*, но точно когато настъпва решителният момент, отрезвява и прибегва до предрешаване в женски дрехи, за да се спаси; или се дегизира като копач на кукуруз, на когото билюкбашията, съзирайки бялата му кожа, ще каже: „Стой, жено! От кои си и къде отиваш?“ (ХБ: 569). Мъж, жена или дете – има ли значение, щом е патриот и душа дава за наука и свобода? Захарий Стоянов завършва биографията на Ботев, събирайки заедно брата на Ботев – Кирил, и други момчета, а с тях наедно е и човекът, превърнат в знак за голословие: „В техния синджир правеше чест и нещастният Заимов“ (ХБ: 586). На другата страница започва списъкът с имената на момчетата, дошли с „Радецки“: „*1. Христо Ботйов*“. Инфантилният Заимов е изключен от всеки синджир и списък, който се именува с обичливото „момчета“.

Но Заимов е оправдан от друга перспектива, която Захарий Стоянов извежда в началото на глава трета от биографията на Ботев – главата „Радецки“. В това начало сякаш отново четем познати редове от Записките, сякаш четем „Пиянството на един народ“ от „Под игото“, преди романът да е публикуван. Ще оставя автотекстуалните и интертекстуалните наблюдения настрана, въпреки че култовите редове (ХБ: 475–476), представящи състоянието на духовете през 1876, заслужават и такъв изследователски аспект. В тези страници биографът реконструира картината на възделението, в тях свещенописът възсъздава възшебството на едно отминало време, равнозначно на онова „абсолютно първо време“ в митовете и епопеите, което в историите се отбелязва като епохално. Нека си припомним изречение-две от „абсолютното начало“ на тази глава:

Дошла година 1876, тая страшна, велика и историческа година, тая забележителна епоха от нашето робско минало. Тя беше крилата, възшебна, обаятелна и идеална. Пукванието на нейната пролет, цъфванието на минзухара плениха с някаква си невидима сила покорния и мирния рая. (ХБ: 475)

Първото изречение е като от легендарен текст или щедър в аксиологичния си репертоар исторически текст, боравещ с несвидетелска гледна точка. Следващото изречение „веднага“ преминава в

свидетелска позиция, но изразяваща нереалността на билото с помощта на четири епитета за открояване на небивалостта, превръщащи годината сякаш в трансцендентно идеално време и място. Третото изречение говори за пролет и земни цветя, излъчили невидимата сила на трансцендентното, която завладела и преобразила мирния и покорния рая. С тази невидима сила „той си въобрази“, настоява свидетелят, че е станал вече друг („че е в състояние“) и в тази нова сътвореност може да мери сили със старата империя. Въображението строи картини, в които сърповете и брадвите правят чудеса. Въображението намира аргументи в разказите на старите хора как шопите превзели Цариград със сопи – *шопи със сопи*, очевидно това е древна матрица във въжделенията за радикални трансформации, готово слово за поетическия речник и на биографа, и на следходници поети. Друг мит из възрожденския репертоар съвсем точно обяснява как шопите щели да турят и свой цар в престолнината, само че хитрите гърци ги излъгали, пресушили водата и пуснали вместо нея вино – „и победата рухнала!“; удивлява се свидетелят на култовата пролет. Но новите митове, съставлящи новото пиянство, не се нуждаят от вино. Идеологемите за славянското братство, подхранвани от обща участ, са изковали неизменни формули за помощта и победата. Нека видим как външно и вътрешно, свое и чуждо се преплитат в небивалия идеологически репертоар, даващ отговор на всички въпроси на времето и превърнал се във всевиждащото око на идеологията:

Сестра Сърбия се моли на нож и на пушка, храбър черногорец надничка като сокол, хвърковатият Тотю чака на Дунава с 500 души, Панайот е отдавна по Балкана, Търново ще да пусне огнена конница, от която ще да избяга всичко, щото не вярва в кръста; от Враца пишат вече писма с кръв; сливенци отдавна са провъзгласили своята Стара планина за независима; в Цариград се въртят 300 души черногорци, които ще да го запалят на 300 места; Турция се объркала и не знае нито що прави, нито що мисли; пашите си дават оставката; аскерът бяга; Европа не дава вече пари – чукнал е знаменитият оня час, че всеки българин трябва да въстане, турско ще царство да пропаде, което предвижда и самата 1876 година, като се преобърнат цифрите в черковна азбука! А велика Русия? О, тя чака и се преструва, че не знае нищо, но щом види, че са издигнати нашите байраци – големите ѝ топове сами ще се поклатят. (ХБ: 475)

Целият пасаж – до въпроса възклицание за Русия, е вместен в едно изречение, всеки период от което кореспондира с един или друг акцент в периодите из синтаксиса на революционното Възраждане. Снет е идеологемен набор от Чинтулов до Раковски, Ботев и апостолите на 1876, от поезията и публицистиката, от реални и измислени неща, стига се до самото провидение, което чрез алгоритъма на обръщането на цифри в букви казва кога ще падне Турция. Така е и в Записките, където това знаменателно обръщане се нарича „философско откритие“, чийто автор е целият български народ: „Аз предполагам обаче, че авторът на *Турция ке падне* не е само едно лице, но целият български народ, на който божественното огнено въодушевление по това време откри едновременно това съвпадение. Секи знаещи да чете и пише съзаклятник е писал това изречение по онова време съ собствената си ръка, за да са увери по-нагледно в неговата истинност“ (ЗБВ I: 282). В „Под игото“ с изречението чорбаджи Мичо „просвещава“ скептика чорбаджи Марко, като „драще“ букви и цифри по черешовото топче (главата „Около един труп“). Но заедно с Мартин Задека Вазов го споменава и в „Неотдавна“ (Вазов 1881: 16), като пише, че по това време Каблешков бил слово, дух, но липсвала глава: някой Костюшко или Гарибалди, т.е. нямало е организация, общ план, водачи.

С други думи, началото на главата „Радецки“ съизгражда образа на българската пролет, то е като част от епопея, в която миналото и неговите герои са на епическа дистанция от следходниците, поради което това минало не може да се критикува, а само да се утвърждава и възхвалява:

Да, годината беше такава, каквато раята не беше дочаквала и не помни никога в разстояние на 500-годишното си робуване. Който българин не вярваше... не, чакайте, който си помислеше даже, че българите няма да надвият и да възтържествуват в бъдещата борба, тоя българин се считаше за предател, за прокажен, за черна душа. Тоя въпрос беше влязъл в такава фаза, щото критика го не досягаше вече. (ХБ: 475, подч. мое – И.Р.)

В духа на изведеното в цитата може да се каже, че както Заимов, така и останалите са в двойствено отношение към вълшебната пролет. От една страна, те я съизграждат с думи и дела, от

друга страна, те са неин продукт. Усъмняването е предателство, болест. Така се стига до друга болест – заслепление и самоувереност са заразили апостолите, пратеници на комитета в Гюргево и информатори на същия комитет за „огъня“, който е обхванал населението:

Когато те пишеха в Букурещ, Гюргево и пр., когато пращаха своите куриери за туй и онуй, то не говореха и не съобщаваха новини и сведения за тоя или оня окръг, но просто и определено четяха ултиматуми с такава самоувереност, като да пишеха проект за С. Стефанския договор. (ХБ: 476)

И отново се привеждат почти дословно същите редове, които вече познаваме по смисъл и съдържание. Вижда се, че това е общо поведение на апостолите, а не на отделни лица от тях. Различават ги някои регионални особености в смисъл на припознаване на очакваното и чрез исторически или легендарни представи, каквито съществуват например за Търново и Сливен, но това отново не е особеност само на кореспонденцията, то е част от генералния замисъл на революционните дейци – не сме забравили какви имена се дават на селищата – Търново е *Асен*, Русе – *Кубрат*, но има и *Еремия*, *Атил*, *Аспарух*, *Гръмник*, *Перун* и т.н. (вж. ЗБВ I: 108), и с какви псевдоними си служат мнозина дейци.

Извън всяко съмнение е, че Заимов е атакуван преди всичко заради несрещането на врачани с Ботев, защото няма подобен прецедент – друга чета не минава Дунава в дните на крилатата пролет, а крилатите войводи са се оттеглили. Захарий Стоянов си дава сметка как думите – било в писма, било устно изречени от куриерите – са изграждали още по-внушителна картина на пролетта.

Който е бил по онова време в България, т.е. който на място е наблюдавал тия чудни движения, иди-дойди – не са му правили дотолкова впечатление. Но който е стоял отстрана и е бил свидетел всеки ден на приготвянето и известията из България, той непременно е бил длъжен да дойде до такова заключение, че целият български народ, който се считаше дотогава за 7 000 000, ще да въстане като един човек. (ХБ: 476)

Тези изречения са валидни по принцип, но са и рамката, в която се очертава нравственото и психологическото състояние на Ботев. Той, твърди биографът, без съмнение от всички най-много се е вълнувал, събирал пари, оръжие, лекарства и т.н., записвал момци, при това „за всеки случай“, та като дойде конкретният час, да са напълно готови и да отидат на помощ. Следват серия от писма с различни податели и получатели, илюстриращи казаното за идеалната пролет (ХБ: 477–481). Бихме добавили, че и героят от поезията на Ботев е подхранвал тези настроения и сам е техен плод; и той е извънположен и непрестанно готвещ се за славното „утре“ („ах, утре като премина през тиха бяла Дунава“), готвещ се за възделеното „там“, където „буря кърши клонове“.

Макар и да извежда липсата на своевременна информация като решителен фактор, допринесъл за късното сформирание на Ботевата чета и пристигането ѝ в България, когато въстанието отдавна е потушено, З. Стоянов се спира на конкретните писма на Заимов и неговата лична отговорност за неосъщественото въстание във Враца и неокананата помощ на Ботев³. Така Заимов е принуден да отговори.

За пръв път в литературноисторическия живот у нас обвиненията към някого стават средищен момент за по-цялостно осмисляне на смъртта на Ботев и по-общо – за по-цялостно осмисляне на неуспеха на водената от него чета и на Априлското въстание. Отговорът на Заимов се превръща в критика на написаното от Захарий Стоянов. Заимов пише първоначално рецензия само за биографията на Ботев, публикувана в СБНУНК (Заимов 1889). След това издава в отделна книга от „Миналото“ прочита си за том първи и втори от Записките (Заимов 1895), като в края на същата книга публикува

³ Не става въпрос за абсолютна липса на информация, а за късна, непълна, неточна. Писмото на Тодор Пеев например е от 30 април и говори за слухове, без сигурни данни, за случващото се в България – затова след привеждането му биографът обръща внимание, че десет дни след въстанието, когато то вече е умряло, хората, които трябва да знаят за него, „лутат се още из тъмнината“ (ХБ: 482). Сред писмата и телеграмите по-нататък намираме телеграмата на Петър Юрданов до Ботев, изпратена на 2 май от Русе (а не на 24 април, както пише един изследовател – Бурмов 1974: 67), в която се дава следната информация: „Огънят пламнал в нашето отечество, София обградена, Враца гори, боят се продължава. Какво правим?“ (ХБ: 484). По-нататък (ХБ: 492 – 493) са цитирани и две от „прочутите писма“ на Заимов – едното до „братята в Търново“, от 24 април (ХБ: 492), а другото до „братята във Влашко“, от 26 април (ХБ: 492 – 493), но кога и къде са получени, е трудно да се каже.

отново, но и с някои значителни промени, наблюденията си за Ботевата биография. Вероятно постъпва така, защото само в тези текстове на Захарий Стоянов се среща името му, при това предимно в негативна светлина. Оставаме с впечатление, че поводът да напише критиката си е пряко свързан с желанието да се защити, но заедно с това, а и извън поканата на Ив. Шишманов към него да напише рецензия за Ботевата биография, смятам, че той се заема с тази дейност и по още две взаимосвързани причини, които разглеждам на друго място, а тук само посочвам: първо, да защити личността на Ботев и правото да се пише биография за Ботев, като заедно с това допълни ред моменти от живота на героя; второ, да защити и подчертае историческото значение на революционното движение. И в двата пункта той е съмишленик на Захарий Стоянов, не от него трябва да защитава Ботев и революционната ни история (даже защитава и него, Захарий Стоянов). Само че – колкото и да не му се иска и без това да е парадоксално – намира места в страниците на Захарий Стоянов, в които не казаното само по себе си с неговата неточност и/или непълнота, а начина на казането приема за зловреден към себе си и към идеализираното и от двамата героично минало. Допускам и още нещо – избрал е да пише за първите два тома на Записките и за Ботевата биография, защото в тези текстове историята е представена през личната орис на двамата войводи, за чиято смърт – повече или по-малко – той има какво да каже и без непременно да се чувства отговорен за нея в една или друга степен. По този начин Заимов е пропуснал да се вгледа внимателно и евентуално изрично да отбележи онова, което в първи и втори том на Записките не е толкова отчетливо, но в трети избобилства: Захарий Стоянов не се бои да се опише като страхливец, а иронията е оръжието, което насочва и към самия себе си: „справка“ – казаното за „душицата“, което припомних по-горе. Като не си дава изобщо сметка за това, Заимов смята, че Захарий Стоянов го подиграва непремерено и неоснователно, дори допуска, че това се дължи на лична омраза. Прав или не в допускането си, можем да го разберем. И да му се възхитим, че превръща прочита си в нещо повече от отговор на определени нападки. Критиката му на отделни места става и свещенопис – защото и Заимов като Захарий Стоянов умее да пише, но главното – умее да цени героизма, от една страна, и начина на неговото изграждане в текстовете на Захарий Стоянов, от друга, които той не възприема еднозначно. Извън казаното дотук обаче има едно значително замълчаване на Заимов и предпочитам да го изведе с риск да не успее да го докажа по-нататък: той не пише за трети том от Записките не само поради изтъкнатите вече две основни предположения – че в тях никъде не се споменава пряко собственото му име и пряката му или косвена вина за участието на двамата войводи. Той замълчава заради друго: ако може да пренебрегне затворническите несгоди на Захарий Стоянов, когото няма никаква причина да прави герой страдалец, и ако може да пропусне сцените с пленените Ботеви четници, сред които са Сава Пенев и Никола Обретенов, на отрязаните глави или уши все на същите четници, то как да си обясним, че Заимов замълчава за последните три части от трети том, разкриващи участието на селищата Перушица, Брацигово и Батак? Той няма какво да каже, не защото няма думи или не умее да прецени случилото се, а защото няма нравственото право да говори.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел 1986:** Аристотел. *Реторика*. София: Наука и изкуство, 1986. // **Aristotel 1986:** Aristotel. *Retorica*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1986.
- Бурмов 1974:** Бурмов, Ал. *Христо Ботев и неговата чета*. София: Наука и изкуство, 1974. // **Burmov 1974:** Burmov, Al. *Hristo Botev i negovata cheta*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1974.
- Вазов 1881:** Вазов, Ив. Не отдавна. Лични и исторически възпоминания от събитията на 1876 година. // *Наука*, № 1, 2, 3; 3–17, 97–114, 205–219. // **Vazov 1881:** Vazov, Iv. Ne otdavna. Lichni i istoricheski vaspomenania ot sabitiyata na 1876 godina. // *Nauka*, N 1, 2, 3; 3–17, 97–114, 205–219.
- Заимов 1889:** Заимов, Ст. „Христо Ботев, опит за биография, от З. Стоянов. Първо издание, Руссе, Печатница Н. Л. Каравелова и Сие. 1889 год. 478 ст.“⁴ // *СбНУНК*, кн. I, София: Държавна печатница, 1889, с. 193–256. // **Zaimov 1889:** Zaimov, St. „Hristo Botev, opit za biografia, ot Z. Stoyanov. Parvo izdanie, Russe, Pechatnitsa N. L. Karavelov i Sie. 1889 god. 478 s. // *SbNUNK*, kn. I, Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1889, s. 193–256.
- Заимов 1895:** Заимов, Ст. *Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов*. София: Изд. Придворната книжарница на Ив. Б. Касъров. Печатница Вълков, 1895. // **Zaimov 1895:** Zaimov, St. *Minaloto. Etjudi varhu zapiskite na Zahari Stoyanov*. Sofia: Izd. Pridvornata knizharnitsa na Iv. B. Kasarov. Pechatnitsa Valkov, 1895.

⁴ Заглавието на биографията е „Христо Богйов“, а год. на изд. е 1888. Грешка в изписването на Заимов – И.Р.

Стоянов 1983 II ХБ: Стоянов, З. Христо Ботйов. Опит за биография. В: З. Стоянов. *Събрани съчинения в три тома*. Том II. Биографии. Четите в България. София: БП, 1983, 287–591. // **Stoyanov 1983 II HB:** Stoyanov, Z. Hristo Botjov. *Opit za biografia*. V: Z. Stoyanov. *Sabrani sachineniya v tri toma*. Tom II. Biografii. Chetite v Balgaria. Sofiya: BP, 1983, 287–591.

Стоянов 2009: Стоянов, З. Записки по българските въстания (Разказ на очевидци) 1870–1876 г. Т. I–III. Велико Търново: Фабер, 2009. // **Stoyanov 2009:** Stoyanov, Z. *Zapiski po balgarskite vazstania. (Razkaz na ochevidtsi) 1870–1876*. T. I–III. Veliko Tarnovo: Faber, 2009

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

ЗБВ – Записки по българските въстания. Римската цифра указва тома по Стоянов 2009 от раздел „Литература“. // **ZBV** – Zapiski po balgarskite vastaniya. Rimskata tsifra ukazva toma po Stoyanov 2009.

СБНУНК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. // **SbNUNK** – Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina.

ХБ – „Христо Ботйов. Опит за биография“, цит. по Стоянов 1983 II ХБ. // **HB** – “Hristo Botjov. Opit za biografija”, tsit. po Stoyanov 1983 II HB.